

ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМКИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ ФОРМУВАННЯ ОСВІТНЬОГО ПОТЕНЦІАЛУ НАСЕЛЕННЯ В СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

КОМАРОВА О. А.

доктор економічних наук

Кіровоград

Можливості еволюційного розвитку світового товариства та окремих держав в XXI столітті нерозривно пов'язані з гнучкістю та адаптивністю вищої освіти до загальносвітових тенденцій, обумовлених орієнтацією системи освіти на потреби інформаційного суспільства.

У Всесвітній декларації «Про вищу освіту для XXI століття: підходи та практичні заходи» підкреслюється, що «на порозі XXI століття ми є свідками безпрецедентного попиту на вищу освіту та її широкої диверсифікації поряд зі все більшим усвідомленням її вирішального значення для соціально-культурного та економічного розвитку та такого майбутнього, в якому більш молоді покоління повинні будуть опанувати нові навички, знання та ідеї» [2].

Формування суспільства, заснованого на знаннях, супроводжується переходом до масової підготовки спеціалістів вищої кваліфікації. Для постіндустріального суспільства необхідно, щоб не менше 30% дорослого населення мало вищу освіту [7, с. 25]. У зв'язку з цим цілком об'єктивним є зростання інтересу населення до вищої освіти та розширення масштабів її розвитку.

Проте в Україні формування освітнього потенціалу населення в системі вищої освіти ускладнюється через такі проблеми:

- ✦ зниження рівня доступності вищої освіти для молоді із малозабезпечених сімей;
- ✦ відсутність належного матеріально-технічного забезпечення вищих навчальних закладів (ВНЗ), що унеможливує підвищення якості підготовки фахівців;
- ✦ погіршення кадрового забезпечення вищої школи внаслідок зниження частки викладачів з науковими ступенями та вченими званнями, що гальмує оновлення змісту навчання, впровадження новітніх педагогічних технологій на підставі використання інформаційних та комунікаційних технологій;
- ✦ низька ефективність діяльності аспірантури та докторантури, що ускладнює оновлення кадрового корпусу вищих навчальних закладів молодими фахівцями з науковими ступенями.

Дослідженню проблем формування ефективного організаційно-економічного механізму формування освітнього потенціалу в системі вищої освіти присвяче-

ні праці таких науковців, як О. А. Грішнова, Б. М. Данилишин, В. С. Журавський, І. С. Каленюк, М. І. Карлін, В. І. Куценко, С. В. Львовчкін та ін. Проте зазначені автори вивчають окремі аспекти удосконалення зазначеного механізму. Так, О. А. Грішнова, Б. М. Данилишин і В. І. Куценко зосереджуються на проблемах удосконалення фінансового забезпечення вищої школи [3, 4], В. С. Журавський – удосконалення механізму державної освітньої політики [5], І. С. Каленюк – формування та використання освітнього потенціалу [9], М. І. Карлін – стимулювання праці у сфері вищої освіти [10], С. В. Львовчкін – розширення автономії вищих навчальних закладів [11]. Водночас залишаються невирішеними питання комплексного удосконалення організаційно-економічного механізму формування освітнього потенціалу у системі вищої освіти.

Метою статті є визначення пріоритетних напрямків удосконалення організаційно-економічного механізму формування освітнього потенціалу у системі вищої освіти (далі організаційно-економічного механізму) на підставі обґрунтування механізму субсидіарного фінансування вищої школи, організаційно-правових засад розширення автономії ВНЗ та створення університетських комплексів.

Основою удосконалення організаційно-економічного механізму має стати підвищення ефективності використання бюджетних коштів. Це положення набуває особливої актуальності у зв'язку з відсутністю чіткого визначення правового статусу безоплатної освіти у вітчизняних нормативно-правових актах. Необхідно зауважити, що безоплатність освіти носить умовний характер, оскільки відповідно зі ст. 56 Закону України «Про вищу освіту» випускник вищого навчального закладу (ВНЗ), який навчався за державним замовленням і якому присвоєно кваліфікацію фахівця з вищою освітою певного освітнього-кваліфікаційного рівня, працевлаштовується на підставі направлення на роботу відповідно до угоди між замовником, керівником вищого навчального закладу та випускником [6, с. 84]. Водночас на практиці випускники, які навчалися за рахунок бюджетних коштів, дуже рідко працевлаштовуються за направленням на роботу за одержаною спеціальністю. Внаслідок цього з року в рік зростають державні витрати на формування освітнього потенціалу населення, який не знаходить своєї професійної реалізації. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває розробка механізму фінансування вищої освіти на субсидіарній основі. Такий механізм передбачає:

- ✦ цільовий прийом до вищих навчальних закладів з наданням всім студентам, що навчатимуться

за державним замовленням, субсидій на засадах їх повернення;

- ★ запровадження обов'язкової системи розподілу фахівців, підготовлених за кошти державного бюджету.

Основою нового фінансового механізму має виступати система пайового фінансування цільових витрат на підставі надання фізичним особам державних субсидій в речовій формі (формі освітніх послуг) на основі повернення. Залежно від наявності чи відсутності у випускника навчального закладу мотивації до праці за обраною спеціальністю повернення субсидії може здійснюватися у двох формах – відповідно через відпрацювання протягом визначеного законодавством періоду за місцем розподілу та через повернення повного розміру субсидії у грошовій формі.

Основною умовою надання державної субсидії на здобуття вищої освіти є успішний конкурсний відбір на вступних іспитах до ВНЗ. Субсидія має надаватися на підставі трьохсторонньої угоди (держава – навчальний заклад – одержувач субсидії). У даній угоді мають бути чітко визначені права та обов'язки кожної зі сторін, зокрема основними обов'язками держави є своєчасне фінансування підготовки фахівця в повному обсязі та його працевлаштування у разі проходження ним повного циклу навчання, навчального закладу – забезпечення якісної підготовки, одержувача субсидії – успішне навчання та відпрацювання наданої субсидії за місцем розподілу. При цьому держава має право на повернення субсидії через працевідачу чи у вартісній формі, навчальний заклад – на одержання в повному обсязі та у визначені терміни державних коштів на забезпечення підготовки одержувача субсидії, одержувач субсидії – на якісні освітні послуги та працевлаштування за розподілом.

Запровадження системи субсидування здобуття вищої освіти вимагає відповідного правового забезпечення. Зокрема, необхідно прийняти Порядок надання молодим громадянам державних субсидій для здобуття освіти у вищих навчальних закладах за різними формами навчання. Даним Порядком має бути визначені: умови надання субсидій; пільги, що дозволяють погашати субсидію у разі порушення одержувачем субсидії обов'язка щодо її відпрацювання, наприклад, у випадках народження дитини, продовження навчання за вищим освітнім рівнем, служби в армії тощо; міра відповідальності сторонами угоди своїх обов'язків (наприклад, у разі відрахування студента за неуспішне навчання, він повинний повернути у грошовій формі розмір субсидій, одержаний до моменту відрахування. Крім того, його відновлення може бути можливим тільки на контрактній основі).

Система субсидування освітніх послуг може бути запровадженою не тільки у вищій школі, але й у професійно-технічних навчальних закладах, аспірантурі та докторантурі. Проте для кожної ланки освіти повинні бути визначені розміри субсидій виходячи з вартості та тривалості навчання, термін відпрацювання за розподілом, пільги тощо.

З метою управлінського забезпечення системи субсидування на регіональному рівні доцільним є створення спеціальних територіальних відділів, які б на сучасних науково-методичних засадах визначали поточні та перспективні потреби регіону у кадрах (в освітньо-кваліфікаційному та професійному розрізах), приймали заявки від підприємств на підготовку кадрів, відслідковували б виконання договірних обов'язків за трьохсторонніми угодами на надання освітніх субсидій. Утримання таких відділів має здійснюватись за рахунок коштів, що надходили б як погашення субсидій у грошовій формі у разі відрахування студентів за неуспішне навчання та невиконання обов'язка одержувача субсидії щодо її відпрацювання за централізованим розподілом.

Особливу увагу при запровадженні механізму фінансування освіти на субсидіарній основі слід звертати на збереження державного замовлення за спеціальностями, трудова діяльність за якими має соціальну вартість, що перевищує майбутню заробітну палату випускників, а також за спеціальностями, які мають загальнокультурний характер.

Фінансування підготовки кадрів у суворій відповідності з поточними та перспективними потребами галузей економіки дозволить підвищити ефективність використання державних коштів та зменшити невиправдані державні витрати на підготовку фахівців, які не мають мотивації до праці за обраною спеціальністю. Вивільнені таким чином кошти можуть бути спрямовані на подолання практики призупинення терміном на фінансовий рік окремих норм і положень Закону України «Про освіту» Законом України «Про Державний бюджет України». Наприклад, протягом 2002 – 2006 рр. Законом України «Про державний бюджет України» (на відповідний рік) була призупинена дія положень і норм, передбачених абзацами одинадцятим і дванадцятим частини першої, абзацом другим частини другої статті 57 Закону України «Про освіту», якими передбачалось відповідно: встановлення середніх посадових окладів (ставок заробітної плати) науково-педагогічним працівникам вищих закладів освіти третього та четвертого рівнів акредитації на рівні подвійної середньої заробітної плати працівників промисловості; встановлення середніх посадових окладів (ставок заробітної плати) педагогічним працівникам вищих закладів освіти першого та другого рівнів акредитації та інших закладів освіти на рівні не нижчому від середньої заробітної плати працівників промисловості; встановлення доплат спеціалістам, які працюють в системі освіти, до рівня середньомісячної заробітної плати працівників у цілому по народному господарству. У 2007 р. поряд з призупиненням положень і норм, передбачених абзацами дванадцятим частини першої та абзацом другим частини другої ст. 57 Закону України «Про освіту» Законом України «Про Державний бюджет на 2007 рік» призупинялась дія абзацу тринадцятого частини першої зазначеної статті Закону України «Про освіту», згідно з яким передбачається, що перегляд заробітної плати педагогічним і науково-педагогічним працівникам провадиться двічі на рік з щоквартальною індексацією з урахуванням рівня інфляції [12, с. 33, 34].

Подолання практики зупинення вище наведених норм і положень Закону України «Про освіту» сприятиме підвищенню рівня матеріальної мотивації науково-педагогічних і педагогічних працівників, що особливо важливо в умовах зниження престижності праці педагога та якості підготовки внаслідок низького рівня оплати праці освітян. Водночас підвищення рівня матеріального забезпечення освітян знижуватиме корумпованість освітньої галузі.

Поряд з впровадженням механізму субсидіарного фінансування вищої освіти доцільно розширити автономію вищих навчальних закладів. Адаже в умовах розвитку ринку платних освітніх послуг саме автономія ВНЗ виступає головним важелем посилення конкурентної боротьби між ними. З цього приводу не можна не погодитися з С. В. Львовичем, який підкреслює: «Університетська автономія необхідна не заради самостійності як такої. Світовий досвід переконує, що це об'єктивний атрибут вищої освіти, визначальний чинник конкуренції у даній сфері. Як не можуть в економіці нормально розвиватися ринкові відносини в умовах підпорядкування підприємств галузевим міністерствам і відомствам, так вища освіта не може розвиватися без автономії її закладів» [11, с. 28].

Розширення автономії ВНЗ передбачає, що їх фінансово-господарська діяльність має ґрунтуватися на таких принципах: диверсифікація можливостей щодо залучення позабюджетних коштів та прав щодо розпорядження фінансовими ресурсами; підвищення ефективності використання матеріально-технічної бази, фінансових і кадрових ресурсів; подальший розвиток контрактних відносин з державою, населенням та підприємствами (організаціями); посилення внутрішнього контролю за ефективністю використання фінансових ресурсів через педагогічні та вчені ради; запровадження системи фінансування навчальних закладів одним показником, а не за статтями витрат.

Практична реалізація зазначених принципів дозволить: збільшити обсяги позабюджетних надходжень та відповідно змінити фінансову стійкість навчальних закладів; стимулювати навчальні заклади до ефективного використання бюджетних і позабюджетних коштів; легалізувати благодійні внески батьків і підприємств на підтримку навчальних закладів; підвищити відповідальність навчальних закладів за рівень матеріально-технічного та кадрового забезпечення навчального процесу і, відповідно, якість освітніх послуг; посилити прозорість використання фінансових ресурсів.

Крім того, розширення фінансової автономії навчальних закладів вимагає подолання протиріччя між окремими нормами і положеннями Закону України «Про освіту» та Бюджетного Кодексу України. Зокрема, ст. 61 п. 4 Закону України «Про освіту» визначено, що додатковими джерелами фінансування закладів освіти є кредити і позички банків, дивіденди від цінних паперів та доходи від розміщення на депозитних вкладах тимчасово вільних позабюджетних коштів закладу [6, с. 25]. У той же час відповідно зі ст. 48 (частина перша, п. 2) Бюджетного Кодексу України в Україні застосовується казначейська

форма обслуговування Державного бюджету України, яка передбачає, що навчальні заклади державної форми власності як бюджетні установи здійснюють розрахунково-касове обслуговування в органах Державного казначейства [1]. У зв'язку з цим було б доцільним внести зміни до ст. 48 (частина перша), додавши до частини першої даної статті наступний пункт: розрахунково-касове обслуговування закладів освіти державної форми власності застосовується для операцій з коштами державного бюджету та не поширюється на доходи від позабюджетної діяльності закладів освіти.

Розширення фінансової автономії навчальних закладів дозволить розвивати механізми кредитування освіти на рівні закладів освіти. Адаже доходи, одержані від позабюджетної діяльності, частково зможуть спрямовуватися на кредитування студентів. Останнє в свою чергу теж стане додатковим джерелом одержання позабюджетних коштів. У зв'язку з цим доцільно доповнити перелік додаткових джерел фінансування закладів освіти, визначений пунктом 4 ст. 61 Закону України «Про освіту» наступним підпунктом: відсотки за освітніми кредитами, наданими за рахунок позабюджетних коштів.

Розширення автономії ВНЗ і розвиток механізму фінансування вищої освіти на субсидіарній основі мають виходити з положення про неможливість побудови інноваційної моделі економіки без інтеграції науки, освіти і виробництва. Основним інструментом, що дозволить забезпечити таку інтеграцію на практиці, є створення університетських комплексів.

Під університетськими комплексами слід розуміти: по-перше, форму об'єднання різнопрофільних навчальних закладів навколо провідного університету (університетів); по-друге, засіб створення єдиного освітнього простору на регіональному рівні, сформованого шляхом вертикальної (дошкільний навчальний заклад – загальноосвітній навчальний заклад – професійно-технічний навчальний заклад – вищий навчальний заклад) або горизонтальної (на рівні міста, області, держави) інтеграції навчальних закладів; по-третє, як найбільш адекватну вимогам інформаційного суспільства форму зміцнення ресурсного потенціалу самої системи освіти; по-четверте, як найбільш перспективну форму взаємодії освіти, науки, виробництва, місцевих органів влади, представників громадськості та ділових кіл.

Університетські комплекси повинні створюватися за такими принципами:

- ✦ організаційної єдності навчальної та наукової роботи, що дозволяє уникнути міжорганізаційних протиріч між учасниками інноваційної діяльності;
- ✦ реалізації єдиної, безперервної системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів за професійними програмами різних рівнів;
- ✦ залучення потенційних працевластувачів як головних замовників на підготовку кадрів, що повинні не лише надавати територіальним органам управління інформацію про поточну та пер-

- спективну потребу у робітниках та фахівцях, але й визначати кваліфікаційні вимоги до них;
- ✦ залучення учнів та студентів до науково-дослідної роботи, особливо до конструкторських та проектних розробок. Це дозволить розвивати їх творчий потенціал та підвищувати рівень опанування професією.

Розвиток університетських комплексів вимагає формування відповідної нормативно-правової бази. В Україні створення університетських комплексів регулюються Положенням «Про навчальний та навчально-науково-виробничий комплекси», затвердженим Наказом Міністерства освіти від 19.01.94 р. № 13 [8, с. 238 – 244]. В даному Положенні визначено порядок створення навчальних та навчально-науково-виробничих комплексів, але не акцентовано увагу на провідній ролі університетів у забезпеченні такої інтеграції. Однак слід відзначити, що доцільність створення університетських комплексів зумовлена насамперед провідною роллю та ресурсними можливостями вищих навчальних закладів щодо перепідготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів і, відповідно, зниження структурного безробіття. Поряд з цим провідні університети, будучи інкубаторами для наукоємних галузей, здатні забезпечувати належні умови для наукового та кадрового забезпечення інвестиційних проектів, впровадження новітніх технологій (в першу чергу інформаційних) та забезпечення на цій основі економічного розвитку регіонів. Тому було б доцільним в першому розділі зазначеного Положення надати визначення університетського комплексу як добровільного об'єднання навчальних закладів, науково-дослідних установ, виробничих підприємств (установ, організацій), згуртованих навколо провідного університету (університетів).

Згідно з вказаним Положенням передбачається, що учасники навчально-виробничих та навчально-виробничо-наукових комплексів зберігають юридичну та фінансову самостійність [8, с. 238]. Проте в умовах обмеженості бюджетних асигнувань на освіту є цілком об'єктивним розширення варіантів моделей створення університетських комплексів. Зокрема, в розділі першому підпункті 1.1. діючого Положення «Про навчальний та навчально-науково-виробничий комплекси» слід передбачити такі моделі створення університетських комплексів:

- ✦ університетський комплекс як єдина юридична особа (університетський округ);
- ✦ університетський комплекс як юридична особа, але при збереженні його учасниками статусу юридичних осіб;
- ✦ університетський комплекс без статусу юридичної особи.

Запропонованим моделям створення університетських комплексів відповідають такі форми інтеграції:

- ✦ *злиття* – договірне об'єднання закладів освіти, науково-дослідних установ та підприємств (установ, організацій), які утворюють нову юридичну особу, що об'єднує всіх учасників на правах структурних підрозділів.

- ✦ *асоціація* – договірне об'єднання закладів освіти, науково-дослідних установ та підприємств (установ, організацій), що утворюють нову юридичну особу, але зі збереженням статусу юридичної особи всіх учасників об'єднання.
- ✦ *кооперація* – договірне об'єднання закладів освіти, науково-дослідних установ та підприємств (установ, організацій) зі збереженням статусу юридичних осіб учасників об'єднання.

Розширення форм інтеграції навчальних закладів, науково-дослідних установ і підприємств (установ, організацій) сприятиме підвищенню координації спільної діяльності учасників університетських комплексів.

Враховуючи провідну роль університетських комплексів в забезпеченні інноваційного та економічного розвитку регіонів, було б доцільним виокремити окремим підпунктом в першому розділі Положення «Про навчальний та навчально-науково-виробничий комплекси» поряд з такими цілями створення комплексів як супроводження ступеневої підготовки фахівців за наскрізними навчальними планами та програмами, ефективне використання науково-педагогічних кадрів, навчально-лабораторної та виробничої сфери, соціальної інфраструктури, організація підвищення кваліфікації викладачів навчальних закладів та працівників підприємств, спільне проведення науково-дослідних робіт, апробація та використання результатів науково-дослідних робіт, підготовка наукових кадрів, розробка навчально-методичного забезпечення [8, с. 238] таких цілей створення університетських комплексів: підвищення якості освітніх послуг; створення умов і можливостей для реалізації освітніх, економічних, соціальних та технологічних програм регіонального, міжрегіонального, галузевого та державного рівнів; підвищення ролі університетів в забезпеченні соціально-економічного, науково-технічного, технологічного, освітнього, культурного та духовного розвитку суспільства.

Практична реалізація запропонованих до внесення у Положення «Про навчальний та навчально-науково-виробничий комплекси» цілей створення університетських комплексів вимагає максимального узгодження планів їх розвитку з планами соціально-економічного та інноваційного розвитку регіонів (держави). В діючому Положенні «Про навчальний та навчально-науково-виробничий комплекси» (розділ 4 «Структура і керівництво комплексом») вказано, що вищим органом керівництва діяльністю комплексу є Рада, до складу якої входять представники навчально-виховних закладів, підприємств, організацій та установ, які входять до складу комплексу. При цьому підкреслюється, що комплекс «працює згідно з планами, затвердженими його Радою» (п.п. 4.4) [8, с. 238]. Однак у Положенні не акцентовано увагу на необхідності узгодження даних планів з планами соціально-економічного та інноваційного розвитку регіону (держави). Тому є доцільним формулювання п.п. 4 вказаного Положення таким чином: комплекс працює згідно з планами, розробленими з урахуванням планів соціально-економічного та інноваційного розвитку регіонів (держави) та затвердженими його Радою.

Поряд з вищезазначеними перспективними напрямками вдосконалення організаційно-економічного механізму є: розвиток інструментів підтримки інвестицій населення; розвиток інструментів регіональної підтримки навчальних закладів. Доцільність першого напрямку ґрунтується на необхідності забезпечення доступності освіти для всіх верств населення незалежно від рівня матеріального добробуту. Основними інструментами підтримки інвестицій населення можуть стати: освітні кредити та освітнє страхування. Інструментами регіональної підтримки навчальних закладів можуть бути: виплати обласних стипендій найкращим студентам; додаткове матеріальне стимулювання працівників навчальних закладів за досягнення в праці; створення, підтримка та розвиток матеріально-технічної бази навчальних закладів; забезпечення житлом та надання житлових кредитів працівникам сфери освіти; компенсація проїзду громадським міським транспортом учням та студентам. Фінансовим джерелом забезпечення даних інструментів повинні бути кошти обласних і місцевих бюджетів.

ВИСНОВКИ

Таким чином, пріоритетними напрямками вдосконалення організаційно-економічного механізму формування освітнього потенціалу населення у системі вищої освіти повинні стати:

- ✦ запровадження механізму субсидіарного фінансування вищої освіти, що дозволить максимально узгодити поточні та перспективні потреби галузей економіки у фахівцях з обсягами їх підготовки, підвищити ефективність використання бюджетних коштів на підготовку кадрів за державним замовленням;
- ✦ розширення автономії ВНЗ з метою диверсифікації джерел їх фінансування, підвищення відповідальності навчальних закладів за ресурсне забезпечення та якість освітніх послуг;
- ✦ розвиток практики створення університетських комплексів, що сприятиме покращенню ресурсного забезпечення учасників інтеграційного об'єднання, підвищенню їх ролі в економічному, інноваційному та соціально-культурному розвитку регіонів.

Удосконалення організаційно-економічного механізму системи вищої освіти створить передумови для подальшого розвитку освітнього потенціалу населення, забезпечить залучення додаткових фінансових ресурсів та їх раціональне використання. ■

ЛІТЕРАТУРА

1. Бюджетний кодекс України [Електронний ресурс] / Сайт Верховної Ради України.– Режим доступу до ресурсу : <http://zakoni.com.ua/?q=node/16>.
2. Всемирная декларация о высшем образовании для XXI века: подходы и практические меры [Электронный ресурс] // Сайт Государственного образовательного учреждения высшего профессионального образования «Московский городской психолого-педагогический университет».–

Режим доступа к ресурсу : http://www.mgppu.ru/structure_mgppu/otdeli/kontrl_kach/deklaraciya.php.

3. Грішнова О. А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки : [монографія] / О. А. Грішнова.– К. : Т-во «Знання», КОО, 2001.– 254 с.

4. Данилишин Б. М. Культурно-освітня сфера як соціальна база підтримки ринкової трансформації в Україні: питання теорії та практики / Б. М. Данилишин, В. І. Куценко.– К. : РВПС України, 1999.– 121 с.

5. Журавський В. С. Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні / В. С. Журавський.– К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003.– 416 с.

6. Законодавство України про освіту. Збірник законів : за станом на 10 березня 2002 р.– К. : Парламентське вид-во, 2002.– 159 с.– (Бібліотека Офіційних видань).

7. Захаров Ю. А. Новые финансовые инструменты в высшем образовании / Ю. А. Захаров, В. Е. Курбатова, В. С. Долганов // Университетское управление: практика и анализ.– 2004.– № 1.– С. 25 – 34.

8. Збірник нормативних актів України щодо організації навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі / автор-упоряд. В. В. Коровайченко.– К. : УАЗТ, 2003.– 420 с.

9. Каленюк І. С. Освіта в економічному вимірі: потенціал та механізм розвитку : [монографія] / І. С. Каленюк.– К. : ТОВ «Кадри», 2001.– 326 с.

10. Карлін М. І. Стимулювання праці в освітньо-науковій сфері: проблеми теорії і практики / М. І. Карлін.– Луцьк : Редакційно-видавничий відділ «Вежа» Волинського держ. ун-ту ім. Л. Українки, 2000.– 194 с.

11. Львовичкін С. В. Завдання і напрямки реформування фінансів соціальної сфери / С. В. Львовичкін // Фінанси України.– 1999.– № 12.– С. 25 – 32.

12. Освіта в Україні : зб. норм. док. / упоряд. та голов. ред. Є. К. Пашутинський.– [3-є вид.].– К. : КНТ, 2007.– 520 с.